

PRILLE GELOOFSOPVOEDING

PRILLE GELOOFSOPVOEDING

Een kwalitatief onderzoek naar de rol van geloven in jonge protestants-christelijke gezinnen in Amsterdam

Danielle van de Koot-Dees

Boekencentrum *Academic*, Zoetermeer

De uitgave van dit boek werd mogelijk gemaakt door:
Stichting Zonneweelde, het Scholten- Cordesfonds en
Stichting Fonds Legaat 'Ad Pias Causas'.

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Boekencentrum *Academic* is een onderdeel van Uitgeverij Boekencentrum

Ontwerp omslag: Ivo de Vink, Simplefly

ISBN 978 90 239 2709 9

NUR 746

© 2013 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor Wim ter Horst
Voor Janny Dees

'Ik zie het gebeuren en het gebeurt dat ik het zie' (Dewulf, 2009, p. 150)

VOORWOORD

Jarenlang reisde ik als forens vrijwel dagelijks via station Amsterdam-Zuid, een langgerekt perron, gelegen tussen de vele rijbanen van de ring A10. Vaak staat er een forse wind en zoeven de auto's je aan beide zijden met hoge snelheid voorbij, die weer omgeven worden door de hoge grijze kantoorgebouwen van de Zuidas. De lucht is er bepaald niet fris, maar toch schijnt de zon ook daar. Na de renovatie van het station verschenen er op het gehele perron grote betonnen bakken met mooie stevige lavendel. 's Zomers weet je je sindsdien als gehaaste reiziger omringd door een sterke, maar heerlijke lavendellucht: een wonderlijke geursensatie in deze stadswaestijn. Ineens viel het me op.

Een soortgelijke ervaring beleefde ik gedurende dit onderzoek. Dit type plekken, bakken vol met bloei en leven, heb ik mogen ontdekken in de afgelopen jaren. Ik ben ervan overtuigd, wat er verder ook over de stad te zeggen valt, deze kleine geurige oases te vinden zijn voor wie zijn zintuigen gebruikt. Ze zijn niet alleen vindbaar, maar ze zijn ook van levensbelang om goed en veilig op te kunnen groeien. Eigenlijk is dat waar het volgens mij in de (godsdienst)pedagogiek om te doen is en waar opvoeders zich voor inspannen: dat kinderen en jongeren perspectief krijgen.

Prof. dr. F.G. Immink dank ik voor zijn vertrouwen en trouwe begeleiding. Hij heeft mij verder ingewijd in het vakgebied van de (praktische) theologie, gaf mij ruimte om keuzes te maken en stimuleerde me om alles te ondernemen wat de kwaliteit van het proefschrift ten goede zou komen. Op de komst van de tweeling reageerde hij warm en ontspannen, precies hetgeen dat ik nodig bleek te hebben om deze klus toch binnen de marges van de tijd te klaren. Prof. dr. A. Smaling dank ik voor zijn onmisbare bijdrage aan mijn onderzoek. Zijn heldere manier van denken, goede vragen, scherpzinnige analyses en constructieve commentaar waren van onschatbare waarde. Dankzij zijn unieke combinatie van openheid van geest en doelgerichtheid kon ik steeds weer gemotiveerd aan de slag. Prof. dr. B. Roebben dank ik voor zijn steeds enthousiasmerende begeleiding. Ik mocht profiteren van zijn grote kennis van het vakgebied van de godsdienstpedagogiek en zijn fijnzinnig aanvoelen van dit tijdsgewricht. In de eindfase hielp mij dit om conclusies te kunnen trekken.

Graag noem ik mijn leermeester van de Vrije Universiteit. Veel dank ben ik verschuldigd aan prof. dr. Jan Terwel. Bij hem studeerde ik af in de onderwijspedagogiek aan de Vrije Universiteit en afgelopen jaren werkten we samen in het project naar de schoolloopbanen van leerlingen, wat uitmondde in een boek. Voor mijn loopbaan is hij van grote betekenis. Hij weet als geen ander hoe het is om als eerste in een familie de academische wereld te betreden en daarin je weg te zoeken. Zijn vertrouwen en aanmoedigingen helpen mij nog steeds. Daarnaast ben ik prof. dr. Siebren Miedema dankbaar. Hij is als het ware 'een rode draad' in mijn loopbaan.

Tijdens de studie pedagogiek enthousiasmeerde hij mij voor de godsdienstpedagogiek en zo studeerde ik bij hem af voor de Master Levensbeschouwelijke vorming. Ik mocht profiteren van zijn heldere analyses, scherpe vragen en eruditie. Hij legde de lat hoog en daagde me uit. Als student-assistent van prof. dr. Doret de Ruyter mocht ik jarenlang meekijken in de keuken van een ambitieuze hoogleraar Theoretische Pedagogiek. Ik kon zien hoe zij haar onderzoek organiseerde, zich eraan toewijdde en hoge kwaliteit leverde. Haar scherpzinnigheid, warmte en vertrouwen in die periode hebben mij als persoon en wetenschapper hebben gevormd. Ook dank ik haar voor haar grondige feedback op de tekstgedeelten over idealen.

In Chicago voerde ik in 2008 een leerzaam en mooi gesprek met de prof. dr. Don Browning over welke wegen te bewandelen op het gebied van theologie en families. Zijn wijze en verstandige woorden zijn voor mij een dierbare herinnering. Prof. dr. Stefan Paas ben ik dankbaar voor zijn zinnige en doorwrochte feedback op een paper in een eerdere fase van dit onderzoek. Veel profijt en plezier heb ik gehad van de cursussen van de Nederlandse School voor Theologie en Religiewetenschappen (NOSTER). Prof. dr. Ruard Ganzevoort dank ik in dit licht voor de tijd dat ik deel uit mocht maken van zijn promotieseminar Empirische Theologie. Door zijn scherpzinnige en strategische benaderingswijze heb ik veel geleerd over het uitvoeren van onderzoek en 'de kneepjes' van het promoveren.

De Protestantse Theologische Universiteit dank ik voor het in mij gestelde vertrouwen en de uitstekende voorzieningen rond een tweelingzwangerschap. Dit onderzoek is gefinancierd door het Brandenburgfonds. Ik ben in de gelukkige omstandigheid geweest dat ik mevrouw Brandenburg kon ontmoeten voor haar overlijden in 2009. Ze vertelde deze schenking te hebben gedaan 'voor de kinderen van de PKN'. In die geest kon ik dagelijks aan de slag. De bijeenkomsten van de vakgroep Practices, onder de bevoegen en deskundige leiding van prof. dr. Marcel Barnard, heb ik als prettig en leerzaam ervaren. Hij spant zich ervoor in dat promovendi goede cursussen kunnen volgen, stimuleert onderlinge samenwerking en toont steeds interesse. Dr. Rein Brouwer zette mij op het spoor van het kritisch realisme en dr. Theo Pleizier stond mij regelmatig met raad en daad bij. Dank daarvoor! Ronelle Sonnenberg dank ik voor de wekelijkse besprekingen en de mooie gesprekken, geweldig. Gedurende mijn jaren als promovenda heb ik ontdekt dat ik toch echt een gezelschapsdier ben. Daarom dank ik mijn naaste collega's hartelijk voor alle momenten voor soep, koffie en een goed gesprek: Nienke van Anandel, Mirjam Bouter, Coen Constandse, Pieter Dronkers, Eleonora Hof en Ilonka Terlouw.

Ik zou nergens zijn geweest zonder de enthousiaste medewerking van alle ouders. Ik ben enorm dankbaar voor hun gastvrijheid en de tijd die ze wilden vrijmaken voor een interview. Destijds vond ik dat bijzonder, maar sinds ik moeder ben geworden vind ik het buitengewoon dat zij mij wilden ontvangen op een doordeeweekse avond na het beruchte spitsuur. Van deze gesprekken heb ik het meest genoten tijdens mijn onderzoek. Ik fietste na afloop altijd opgewekt en boordevol ideeën geïnspireerd naar huis.

Annemijn Molenaar van PgUp dank ik voor haar snelle en nauwkeurige correctie van dit boek. Naar Hilde de Raadt-Abma en Jacomijn van der Kooij gaat mijn bijzondere dank uit voor het op de valreep corrigeren van de Engelse samenvatting. Ivo de Vink en Joram Dees van Simplefly dank ik voor het ontwerp van de voorzijde. Eline Nap heeft eerder werk gecorrigeerd, creatief meegedacht, mij afgeleid met fictie, sport en vriendschap: veel dank!

Mijn ouders, Jan & Janny Dees, en mijn schoonouders, Wouter & Aartje van de Koot, dank ik voor hun trouwe meeleven, liefde en praktische hulp in alle opzichten. Daar dank ik ook onze verdere familie en vrienden voor. Sander, mijn weergaloze man, hoewel jij beduidend meer beleefde op een werkdag, was je toch steeds geïnteresseerd in mijn bezigheden. Je hebt de gave orde te scheppen in allerlei soorten chaos en jouw vertrouwen hield de moed erin. Ik dank je voor je bijzondere inspanningen tijdens de 'eindsprint'. Ik vind het bijzonder hoe we alle verrassingen en hobbels op onze weg steeds samen tegemoet kunnen treden. Het is heerlijk om met jou, en onze first ladies Anna & Stine, het leven te genieten.

Dit boek draag ik op aan mijn moeder en Wim ter Horst. Zo lang ik mij kan herinneren heeft mijn moeder zich ingezet voor de kinderen en ouders in kerk. Ze heeft een groot hart voor kinderen. Voor ons, maar juist ook voor kinderen die iedereen over het hoofd lijkt te zien of juist lastig vindt. Haar liefde, praktische wijsheid, nuchterheid en mildheid zijn onovertroffen. Hoewel ze denkt dat wetenschap ver van haar afstaat, staat ze altijd open voor nieuwe inzichten en is bereid haar mening te herzien. Zij gaf mij vertrouwen om grenzen over te gaan en nieuwe wegen in te slaan. Wim ter Horst leerde ik aanvankelijk kennen via zijn prachtige boeken over opvoeding. Rond 2003 ontstond een e-mailvriendschap die duurt tot op de dag van vandaag. Als jonge student kon ik met hem van gedachten wisselen over alle pedagogische kwesties die mij bezighielden tijdens de studie. Hij vond dit onderzoek 'een prachtige kans', las tussentijds teksten en was steeds belangstellend naar mijn proefschrift en ons jonge gezinsleven. Als ik niet snel genoeg reageerde op de mail, stuurde hij hem uit bezorgdheid zelfs per post naar me op.

Ik voel me kortom zeer bevoorrecht dat ik een liefdevolle opvoeding heb mogen genieten en vervolgens een wijze gids ontmoette die me wegwijs maakte en inspireerde in de pedagogiek, die naar zijn aard toekomstgericht en hoopvol moet zijn. Graag sluit ik af met een verwijzing naar Hem die alles overziet:

Van Hem, de ene Heer
gaf het verleden blijk,
het heden zingt zijn eer,
de toekomst is zijn rijk.

(Gezang 44 LvdK, 1973)

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD.....6

1. INLEIDING9

1.1 AANLEIDING TOT HET ONDERZOEK15

1.2 DOELSTELLING EN VRAAGSTELLING18

1.3 VERGELIJKBAAR ONDERZOEK21

1.4 POSITIONERING ONDERZOEK: EEN GODSDIENSTPEDAGOGISCHE STUDIE.....22

1.5 RELEVANTIE.....23

1.6 METHODE25

1.7 OPBOUW VAN HET BOEK26

2. RELIGIE IN HET GEZIN28

2.1 INLEIDING29

2.2 GEZIN OF FAMILIE?30

2.3 AMSTERDAMSE EN PROTESTANTS-CHRISTELIJKE GEZINNEN33

2.3.1 *Gezinnen in dit onderzoek & Nederlandse gezinnen*33

2.3.2 *Gezinnen in dit onderzoek & protestants-christelijke Nederlanders*.....34

2.3.3 *Gezinnen in dit onderzoek & Amsterdamse gezinnen*38

2.3.4 *Gezinnen in dit onderzoek & Young Urban Protestants*40

2.4 EFFECTEN VAN RELIGIEUZE OPVOEDING IN HET GEZIN42

2.5 CONCLUSIES.....44

3. GELOOF EN OPVOEDING: GELOOFSOPVOEDING46

3.1 EERSTE VERKENNING VAN HET BEGRIP ‘GELOOFSOPVOEDING’47

3.1.1 *Gebruik van het begrip ‘geloofsopvoeding’ op internet*48

3.1.2 *Gebruik van het begrip geloofsopvoeding in wetenschappelijke publicaties*51

3.1.3 *Conclusies*.....58

3.2 OPVOEDING60

3.2.1 *Wat is ‘opvoeding’?*60

3.2.2 *Etymologie van het begrip ‘opvoeding’*60

3.2.3 *Intentionaliteit en opvoeding*61

3.2.4 *Is er bij jonge kinderen al sprake van opvoeding?*63

3.2.5 *Conclusies*.....64

3.3 GELOVEN65

3.3.1 *Geloofsbegrip te midden van andere definities*65

3.3.2 *De lagen van het begrip ‘geloven’*.....69

3.3.3 *Geloven in dit onderzoek*.....72

3.3.4 *Een illustratie: gelovig of niet*73

3.4 CONCLUSIES.....74

4. FACETTEN VAN GELOOFSOPVOEDING77

INLEIDING	77
4.1 RELIGIEUZE IDEALEN	78
4.1.1 <i>Waarom spreken over religieuze idealen?</i>	78
4.1.2 <i>Definitie van idealen</i>	79
4.1.3 <i>Doelidealen, opvoedersidealen en inhoudsidealen</i>	80
4.1.4 <i>Onderscheid in religieuze idealen</i>	81
4.1.5 <i>Religieuze idealen in de opvoeding: haalbaar en heilzaam?</i>	82
4.1.5 <i>Conclusies</i>	83
4.2 PRAKTIJKEN IN DE GELOOFSOPVOEDING	84
4.2.1 <i>Wat zijn religieuze praktijken?</i>	85
4.2.2 <i>Andree: Gelovig word je niet vanzelf</i>	87
4.2.3 <i>Praktijken thuis gezien vanuit het ritueleperspectief</i>	88
4.2.4 <i>Grootschalig onderzoek: God in Nederland</i>	90
4.2.5 <i>Conclusies</i>	91
4.3 OPVOEDINGSSTIJLEN MET BETREKKING TOT RELIGIE	93
4.3.1 <i>Gehechtheid en 'parenting styles'</i>	94
4.3.2 <i>Opvoedingsstijlen in het spoor van Erikson</i>	96
4.3.3 <i>Vergouwen: Ontwikkelingspsychologische benadering in spoor van Fowler</i>	99
4.3.4 <i>Communicatieve benaderingen van religieuze opvoedingsstijlen</i>	100
4.3.5 <i>Gehechtheidsbenadering</i>	101
4.3.6 <i>Pedagogisch-didactische benaderingen van religieuze opvoedingsstijlen</i>	102
4.3.7 <i>Mystagogische benaderingen van opvoeding</i>	103
4.3.8 <i>Religieuze identificatieprocessen</i>	106
4.3.9 <i>Evaluatie opvoedingsstijlen m.b.t. religie</i>	107
4.4 CONCLUSIES	109
5. VERONDERSTELLINGEN OP BASIS THEORETISCH KADER	110
5.1 INLEIDING	111
5.2 VERONDERSTELLINGEN	111
5.3 CONCLUSIES – EN OPMAAT NAAR DE RESULTATEN	115
6. POSITIONERING EN METHODOLOGIE VAN HET ONDERZOEK	116
6.1 INLEIDING	117
6.2 KRITISCH REALISME ALS BENADERINGSWIJZE VAN DE WERKELIJKHEID	117
6.2.1 <i>Werkelijkheidsopvattingen in sociaalwetenschappelijk onderzoek</i>	117
6.2.2 <i>Het kritisch realisme van Bhaskar</i>	119
6.2.3 <i>Kritisch realisme in de (godsdiens)pedagogiek</i>	120
6.2.4 <i>Kritisch realisme in de theologie</i>	123
6.2.5 <i>De verhouding tussen theologie en sociale wetenschappen</i>	125
6.2.6 <i>De belangrijke notie van fallibiliteit</i>	128
6.2.7 <i>Conclusies</i>	129
6.3 KWALITATIEVE ONDERZOEKSBENADERING	129
6.3.1 <i>Object en doel van onderzoek</i>	131
6.3.2 <i>Een exploratief en kwalitatief onderzoek</i>	131
6.3.3 <i>Gefundeerde theoriebenadering</i>	132

6.3.4	<i>Kaderanalytische benadering</i>	133
6.3.5	<i>Conclusies</i>	135
6.4	DE UITVOERING VAN HET ONDERZOEK	135
6.4.1	<i>De interviews</i>	135
6.4.2	<i>Empathie en sociale wenselijkheid</i>	136
6.4.3	<i>Interviewleidraad</i>	138
6.4.4	<i>De rol van de onderzoeker</i>	139
6.4.5	<i>Verloop van het onderzoek en de werving van respondenten</i>	140
6.4.6	<i>Ethische overwegingen</i>	143
6.4.7	<i>De respondenten in beeld</i>	144
6.4.8	<i>Analyse van de data</i>	146
6.4.9	<i>Validiteit</i>	146
6.4.10	<i>Betrouwbaarheid</i>	148
6.4.11	<i>Overdraagbaarheid</i>	149
6.5	CONCLUSIES	149
7.	RELIGIEUZE IDEALEN	151
7.1	RELIGIEUZE IDEALEN: GECONSTITUEERD DOOR RELIGIE	153
7.1.1	<i>'God heeft ons lief': liefde</i>	153
7.1.2	<i>'God is genadig': genade</i>	154
7.1.3	<i>'God vergeeft ons': vergeving</i>	155
7.1.4	<i>'God geeft geborgenheid': basic trust</i>	157
7.1.5	<i>Vertrouwelijke omgang met God</i>	158
7.1.6	<i>Christelijke vrijheid</i>	162
7.1.7	<i>Vreugde van het geloof</i>	163
7.1.8	<i>Uitdragen van het christelijke geloof</i>	164
7.1.9	<i>Rentmeesterschap</i>	167
7.1.10	<i>Eerbied</i>	169
7.1.11	<i>Conclusies</i>	169
7.2	IDEALEN GEMOTIVEERD DOOR RELIGIE	171
7.2.1	<i>Eerlijk delen</i>	172
7.2.2	<i>Gastvrijheid</i>	173
7.2.3	<i>Gehoorzaamheid van kinderen</i>	173
7.2.4	<i>Vriendelijkheid</i>	174
7.2.5	<i>Naasteliefde</i>	175
7.2.6	<i>Onvoorwaardelijke ouderliefde</i>	177
7.2.7	<i>Goede omgang met boosheid en conflict</i>	179
7.2.8	<i>Ruimte voor kind als subject</i>	180
7.2.9	<i>Conclusies: klein beginnen</i>	183
7.3	RELIGIEUZE SCHRIKBEELDEN	183
7.3.1	<i>Angst voor God</i>	185
7.3.2	<i>Veroordeling</i>	185
7.3.3	<i>Veel verboden</i>	187
7.3.4	<i>Overige schrikbeelden</i>	188
7.3.5	<i>Voorlopige conclusies</i>	190

7.4	CONCLUSIES & REFLECTIE.....	191
8.	RELIGIEUZE PRAKTIJKEN.....	195
8.1	BIDDEN	195
8.1.1	Wanneer wordt er gebeden?.....	195
8.1.2	Waarom wordt er gebeden?	196
8.1.3	Het introduceren van gebed	198
8.1.4	Hoe wordt er gebeden?.....	201
8.1.5	Reacties van kinderen op gebed.....	206
8.1.6	Aarzelingen rondom gebed	206
8.1.7	Conclusie en reflectie	207
8.2	ZINGEN	208
8.2.1	Wanneer wordt er gezongen?	208
8.2.2	Waarom wordt zingen belangrijk gevonden?	210
8.2.3	Het introduceren van zingen	211
8.2.4	Hoe wordt er gezongen?	212
8.2.5	Reacties van kinderen op zingen	213
8.2.6	Intermezzo: de klassieker 'Ik ga slapen, ik ben moe'	214
8.2.7	Een keur aan liedjes – bricolage?	216
8.2.8	Conclusies en reflectie	216
8.3	BIJBELVERHALEN LEZEN OF VERTELLEN	217
8.3.1	Wanneer wordt er uit de Bijbel gelezen?	218
8.3.2	Waarom zijn Bijbelverhalen belangrijk voor ouders?	218
8.3.3	Hoe wordt er met de Bijbelverhalen omgegaan?	220
8.3.4	Het introduceren van de Bijbel	221
8.3.5	Reacties van kinderen op de Bijbel	223
8.3.6	Conclusies en reflectie	224
8.4	HET GELOOFSGESPREK	225
8.4.1	Wanneer vindt een geloofsgesprek plaats?	225
8.4.2	Het belang van geloofsgesprekken.....	227
8.4.3	Conclusies en reflectie.....	228
8.5	ZONDAG VIEREN.....	229
8.5.1	Tegen de achtergrond van verveling	229
8.5.2	Meer mogelijk op de zondag.....	229
8.5.3	Conclusies en reflectie.....	231
8.6	DOOP, KINDERZEGEN OF GEEN VAN BEIDE?	231
8.6.1	Doop als start religieuze weg of 'de doop geeft te denken'	231
8.6.2	Keuzeproces: Doop, kinderzegen of geen van beiden.....	232
8.6.3	Betekenisgeving doop.....	236
8.6.4	Op zoek naar de betekenissen van de doop.....	242
8.6.5	De invloed van de doop op het geloof van de ouder.....	245
8.6.6	Herinneringen aan de doop of kinderzegen.....	246
8.6.7	Conclusies en reflectie	248
8.7	NAAR DE KERK GAAN	249
8.7.1	Kerkgang als praktijk.....	249

8.7.2	<i>De gemeente als 'keuzekerk'</i>	250
8.7.3	<i>Waardering van gemeenschap en 'samen-zijn'</i>	251
8.7.4	<i>Hoe betrokken zijn ouders bij hun kerk?</i>	255
8.7.5	<i>Hoe is de gemeente voor kinderen?</i>	256
8.7.6	<i>Conclusie en reflectie</i>	258
8.8	SCHOOLKEUZE	259
8.8.1	<i>Contextuele motieven</i>	259
8.8.2	<i>Pedagogisch-didactische motieven</i>	261
8.8.3	<i>Religieuze motieven</i>	265
8.8.4	<i>Conclusies en reflectie</i>	269
8.9	CONCLUSIES EN REFLECTIE	270
9.	OPVOEDINGSSTIJLEN MET BETREKKING TOT RELIGIE.....	271
9.0	METHODOLOGISCHE INLEIDING	271
9.1	OPVOEDINGSSTIJLEN TUSSEN LIEFDEVOLLE BETROKKENHEID EN CONTROLE.....	275
9.1.1	<i>Pedagogische aanpak aanpassen aan het kind</i>	275
9.1.2	<i>'Ruimte geven'</i>	277
9.1.3	<i>'Begeleide confrontatie'</i>	278
9.1.4	<i>Geen dwang, dreiging of bangmakerij</i>	279
9.1.5	<i>Geen attitude van stelligheid</i>	279
9.1.6	<i>Sensitief disciplineren</i>	279
9.1.7	<i>'In gesprek gaan': een democratische opvoedingsstijl?</i>	280
9.2	GERICHTHEID OP EXPLORATIE EN COMMITMENT: TUSSEN HOUVAST EN BALLAST	281
9.3	REFLEXIEVE OPVOEDINGSSTIJL	285
9.3.1	<i>Raadplegen van bronnen</i>	285
9.3.2	<i>Op zoek naar een nieuw taalveld</i>	287
9.4	LEIDT VEILIGE GEHECHTHEID TOT EEN POSITIEF GODSBEELD?	289
9.5	'LEARNING FROM' (ONE RELIGION) + 'LEARNING ABOUT' = 'LEARNING IN'	290
9.6	TUSSEN TRANSMISSIE EN TRANSFORMATIE	291
9.7	MYSTAGOGIE: EEN KWESTIE VAN GOEDE TIMING?	293
9.8	VOORBEELDIG GELOFSOPVOEDEN: EEN EXEMPEL ZIJN	294
9.9	CONCLUSIES EN REFLECTIE	295
10.	KARAKTERISTIEKEN VAN EEN CONTEMPORAINE, PRILLE	
	GELOFSOPVOEDING.....	299
10.1	METHODOLOGISCHE INLEIDING	299
10.2	DE PARADOX VAN DE 'AUTHENTIEKE GEWOONTE': OM DE GELOOFWAARDIGHEID	301
10.2.1	<i>Gewoonte</i>	302
10.2.2	<i>Authenticiteit</i>	305
10.2.3	<i>Twee casussen</i>	310
10.2.4	<i>Conclusies</i>	313
10.3	DE INVLOED VAN KINDEREN OP DE GELOFSPRAXIS VAN OUDERS	314
10.4	RELIGIEUZE RESOURCES, RELIGIEUZE SCHRIKBEELDEN EN RELIGIEUZE	
	ONGELETERDHEID.	321
10.4.1	<i>Inleiding</i>	321

10.4.2	<i>Methodologische toelichting</i>	321
10.4.3	<i>Religieuze resources</i>	324
10.4.4	<i>Religieuze resources volgens de ouders</i>	324
10.4.5	<i>Religieuze schrikbeelden</i>	332
10.4.6	<i>Religieuze ongeletterdheid of religieuze onervarenheid?</i>	333
10.4.7	<i>Conclusies</i>	334
10.5	DE VERWACHTINGEN VAN OUDERS VAN DE TRITS 'SCHOOL, KERK EN GEZIN'	335
10.5.1	<i>Inleiding</i>	335
10.5.2	<i>Van trits naar sandwich?</i>	335
10.5.3	<i>Conclusies</i>	340
10.6	AANGESCHERPTE KADERS.....	340
11.	SLOTBESCHOUWING	343
11.1	DE BELANGRIJKE EERSTE JAREN VAN DE RELIGIEUZE OPVOEDING: INITIATIE IN GELOOF 343	
11.2	HOE ZIET DE PRILLE GELOOFSOPVOEDING ERUIT?	344
11.3	SPEELVELD VOOR HET GELOOF CREËREN	348
11.4	GEZIN, KERK, SCHOOL EN NETWERK IN EEN POST-CHRISTELIJKE SAMENLEVING.....	350
11.5	EEN ONGEDWONGEN GELOOFSOPVOEDING	354
11.6	AGENDA VOOR VERDER ONDERZOEK	357
	SUMMARY	359
	BIJLAGEN	367
	BIJLAGE 1: LEESHULP KERKELIJKE ACHTERGROND EN GEZINSSAMENSTELLING VAN OUDERS .	367
	BIJLAGE 2: INTERVIEWLEIDRAAD	368
	BIJLAGE 3: CODEBOEK ATLAS-TI	370
	LITERATUUR	372
	INDEX	387
	CURRICULUM VITAE	391

1. INLEIDING

Jonge gezinnen weten, misschien wel tegen de verwachting in, de weg naar de Amsterdamse kerken weer te vinden, zo meldden predikanten. 'God keert terug in de stad' kopte *Het Parool* in 2012 op de voorpagina, met verwijzing naar de toenemende betrokkenheid van protestanten in nieuwe en bestaande hoofdstedelijke geloofsge-meenschappen (Tomesen, 2012). Er worden weer kinderen gedoopt. Dominee Oosterwijk van de Amsterdamse Westerkerk zei eerder daarover in opinieblad *Elsevier*: 'Ik heb de Wester de laatste jaren almaar voller zien stromen met jonge mensen. Niet alleen vanwege de mooiigheid van de kerk, dat speelt mee, maar heel bewust ook vanuit de diepere levensvragen. Steeds vaker willen mensen in de kerk trouwen. (...) De vraag van jonge ouders om hun kind te laten dopen, is sterk toegenomen. Ik heb ook veel contact met randkerkelijken' (Camps, 2005).

De predikanten die ik in de opstartfase van het onderzoek interviewde, vertellen eveneens over het groeiend aantal families in de kerk. Een predikante vertelt dat het grote aantal kinderen onder de twaalf jaar dat 's zondags aanwezig is echt iets van de laatste jaren is. Tijdens een kerkdienst tel ik inderdaad bijna vijftig kinderen onder de twaalf jaar. Weer een andere predikant spreekt van een 'bescheiden babyboom' in zijn eveneens sterk vergrijsde kerk. Voorzichtig worden er weer activiteiten voor kinderen georganiseerd. In elk van de vijf kerken die meedoen aan dit onderzoek geldt dat het aantal kinderen de afgelopen tien jaar is toegenomen. Het lijkt erop dat de aanwezigheid van jonge mensen weer andere jonge mensen aantrekt, wat een predikant in een interview het 'zwaan-kleef-aan-effect' noemt. Recente landelijke cijfers laten echter nog steeds een tendens van ontkerkelijking zien, die overigens voorzichtig lijkt te stagneren. Opvallend is dat de kerkelijkheid in stedelijke gebieden tussen 1999 en 2008 licht is toegenomen, terwijl die in alle andere gebieden is afgenomen (Schmeets & Van der Bie, 2009). Degenen die nog met regelmaat een kerk bezoeken, 19 procent van de Nederlanders in 2008 (Arts, 2009), hechten veel waarde aan hun religie en zijn vaak sterk betrokken bij hun kerk (Bernts, Dekker, & De Hart, 2007; Van der Bie, 2009). Dit betekent dat het voor de Nederlanders die nu nog naar de kerk gaan een bewuste keuze is (Van der Bie, 2009, p. 23). Mijn onderzoek gaat over deze min of meer kerkelijk betrokken gezinnen in Amsterdam en over welke rol ouders zien weggelegd voor geloven in de opvoeding van hun jonge kinderen.

1.1 Aanleiding tot het onderzoek

Het gezin mocht zich de afgelopen jaren heugen in ruime belangstelling van de media en politiek. In de periode 2007 tot 2010 was er zelfs een minister voor Jeugd en Gezin. Allerlei thema's, uiteenlopend van de combinatie moederschap en werk

tot de pedagogische tik kwamen in de media aan de orde. Sinds jaar en dag is de pedagogiek een geëtableerd vakgebied, waarin vele professionals en wetenschappers de handen ineen slaan voor en reflecteren op het welzijn van de kinderen en jongeren in ons land. De problematische opvoedsituatie is daarbij doorgaans het uitgangspunt. Er doen echter stemmen op om meer aandacht te schenken aan de normale, niet-problematische opvoedingssituatie (IJzendoorn & Frankrijker, 2002), zoals W. ter Horst dat eerder deed in 'Herstel van het gewone leven' (Ter Horst, 1994)¹. Hij pleit hier niet voor uit conservatisme of een hang naar vervlogen tijden, maar omdat hij 'het dagelijkse opvoeden waarmee kinderen en opvoeders nieuw perspectief krijgen' als doel van de orthopedagogiek ziet, waar de vastgelopen en problematische opvoedingssituatie het uitgangspunt is (Ter Horst, 1994, p. 11).

In de godsdienstpedagogiek is er echter geringe aandacht voor het *gezin* geweest. Nog minder interesse is er geweest voor gezinnen die betrokken zijn bij een gevestigde *geloofsgemeenschap*. Socioloog J. de Hart schetst in *Religie doen* een prikkelend beeld van de ontwikkeling van de kerkelijke gemeenschappen in Nederland. Hij voorziet dat traditionele elementen van de geloofsleer en gedragsregels in de toekomst alleen nog door 'krasse knarren' in reservaten in Zeeland of de Veluwe worden beoefend. Het beeld van God veranderde 'van een bovenbaas in een amicale reisleader en wat linksige mensenvriend, die religieuze experimenten met belangstelling volgde en maatschappijkritiek van harte toejuichte' (De Hart, 2009, p. 19). Voor 'ongebonden spirituelen' bestaat veel interesse, omdat deze groep groeiende is (zie bijv. De Hart, 2011). De verschuiving naar een gemarginaliseerd kerkelijk christendom, waarbij de overgebleven leden veel waarde hechten aan hun geloof, schept een nieuwe context voor veel gelovige opvoeders. In de Nederlandse praktisch-theologische en godsdienstpedagogische vakliteratuur is weinig aandacht voor reflectie op de religieuze opvoeding van jonge kinderen thuis (Juchtmans, 2007). In Nederland betreft het meeste godsdienstpedagogisch onderzoek echter de godsdienstige identiteit van (basis)scholen in reactie op de religieus pluriform geworden samenleving². De geringe aandacht voor het gezin lijkt op het eerste gezicht niet vreemd, het gaat immers om een ontoegankelijk 'privédomein', waar ouders in relatieve autonomie gestalte kunnen geven aan een gezinsleven. Het is echter wel een plaats waar kinderen veel tijd doorbrengen en waar een grote invloed vanuit gaat.

Recente en oudere onderzoeken op het terrein van religieuze educatie suggereren juist dat de rol van het gezin – de ouders in het bijzonder – de belangrijkste is in de religieuze identiteitsontwikkeling van een persoon (Alma, 1993;

¹ 'Het herstel van het gewone leven' van W. ter Horst (eerste druk 1977, vierde druk 1999, laatste uitgave 2006) is een orthopedagogische klassieker en was onlangs onderwerp van een lezing van prof. dr. J. Hermanns die dit als doel van de jeugdzorg zou willen zien. Zie www.krachtvanopvoeden.nl/programma, website bezocht op 2 maart 2012.

² Wetenschappers die zich buigen over deze vragen zijn onder meer de hoogleraren: S. Miedema (Vrije Universiteit Amsterdam), C. Bakker (Universiteit Utrecht) en C. Hermans (Radboud Universiteit Nijmegen) en hun onderzoeksgroepen (Miedema, 2006).